УДК 347.132

В.М. Ігнатенко, *канд. юрид. наук, доцент*
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

СПЕЦИФІКА ОДНОСТОРОННІХ ПРАВОМІРНИХ ДІЙ У ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

Останнім часом, після проведення кодифікації цивільного законодавства інтерес учених-цивілістів викликає з'ясування нової ролі правочину в цивільно-правовому регулюванні, що спричинено її зміною порівняно з роллю договору, що виконувалась у планово-адміністративній економіці радянської доби. Із прийняттям нового ЦК України істотно змінилася ця його роль у співвідношенні зовнішнього (державного) і внутрішнього регулювання (саморегулювання) шляхом посилення засобів договірного саморегулювання [6, с. 9].

Серед останніх робіт із цієї тематики необхідно назвати дослідження С.О. Погрібного, в якому сутність цивільно-правового договору як регламентатора цивільних відносин науковець вбачає в тому, що цим правочином створюється і закріплюється правило поведінки учасників тих чи інших відносин. Договір визначає норму цивільного права, якою регулюються відповідні відносини [13, с. 208, 209]. Поділяючи таку точку зору, М.М. Сібільов стверджує, що є всі підстави вважати цивільно-правовий договір формою права [15, с. 25].

У той же час питання односторонніх правомірних дій у зазначеному ракурсі предметно не розглядалося. Близькими за тематикою є роботи автора цієї статті [11, с. 65-70] й І.В. Спасибо-Фатєєвої [16, с. 38-43]. У першій зроблено спробу визначити підстави (а) виникнення недоговірних зобов'язань із публічної обіцянки винагороди, (б) учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення, (в) рятування здоров'я та життя фізичної й майна фізичної або юридичної особи. У другій з'ясовується юридична природа односторонніх правочинів шляхом проведення їх класифікацій. Зокрема, пропонується поділяти односторонні правочини на ті, що є «чистими» юридичними фактами, тобто які не регламентують змісту прав та обов'язків,

а лише є їх підставою (що впливає на зміну або припинення правовідносин), і ті, що містять таку регламентацію. Першими є правочини односторонні зобов'язуючі, другими – односторонні уповноважуючі, тобто ті, що надають право.

З огляду на вищезазначене дана стаття має за мету з'ясувати особливості односторонніх правомірних дій у цивільно-правовому регламентуванні та їх місце в механізмі останнього. Механізм правового регулювання може бути визначений як взята в єдності система правових засобів, за допомогою якої забезпечується правовий вплив на суспільні відносини. У цьому механізмі як динамічній структурі виокремлюють 3 основні ланки, а саме:

1) *юридичні норми* як основа правового регулювання, коли на рівні позитивного права закріплюють в абстрактному виді типізовані можливості й необхідність певної поведінки суб'єктів;

2) *правові відносини, суб'єктивні права та юридичні обов'язки*, які за наявності конкретних життєвих обставин (юридичних актів) переводять абстрактні можливості й необхідність певної поведінки у площину конкретних, адресних суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, а значить, таких, що переключають правову енергію юридичних норм на рівень конкретних суб'єктів – носіїв цих прав та обов'язків;

3) *акти реалізації прав та обов'язків*, відповідно до яких настає запрограмований у позитивному праві результат у житті суспільства, фактично вирішується життєва ситуація (справа) [1, с. 264, 265].

У теорії права до правомірних дій відносять акти спрямування юридичного і неюридичного. Перші – це дії, спрямовані на досягнення певного юридичного результату (правочини, заяви, голосування тощо). Другі викликають правові наслідки незалежно від того, чи були вони спрямовані на досягнення цих наслідків, чи ні (приміром, знахідка втраченої речі породжує право на отримання винагороди при поверненні її власникові) [14, с. 764].

За влучним виразом С.С. Алексєєва, фізичні та юридичні особи володіють юридичною автономією в самому глибокому правовому розумінні, у значенні не лише самостійності, незалежності, правової відокремленості, але й у розумінні свого роду правової самодостатності, здатності самим визначати умови власної поведінки, розпоряджатися своїми юридичними можливостями, правами [4, с. 103, 104].

Найчастіше розпорядження

правами відбувається завдяки договорам правочину – двосторонньому або багатосторонньому. Договір характеризується перш за все узгодженістю волі сторін, які його укладають. Цей процес відбувається в певному порядку, під яким розуміють передбачену правовими нормами юридично-логічну послідовність стадій установлення цивільних прав та обов'язків осіб, засновану на обопільних, зустрічних діях, що виражені в різноманітних способах узгодження змісту договору шляхом вільного волевиявлення [7, с. 26]. У той же час необхідно враховувати, що за способом укладення існує поділ на договори *взаємоузгоджені і приєднання*. На відміну від першого, зміст якого узгоджується сторонами в процесі укладення правочину, другий – договір приєднання – є не просто автономним актом саморегулювання стосовно зовнішньої регламентації, а уособленням волі лише однієї особи – автора формуляра. У випадках, коли в текст останнього механічно включено умови, передбачені чинним законодавством, зникає підстава виокремлення договору приєднання в самостійну конструкцію, в якій зміст визначено однією зі сторін [5, с. 211].

Свої особливості мають і стадії укладення цього договору. Оферта в ньому має як ознаки *спеціальні обов'язкові* (усталена (постійна) стандартна форма, ультимативний характер зробленої пропозиції), так і *спеціальні факультативні* (публічна адресність і деталізований її характер). Сутність акцепту в договорах приєднання не допускає можливості дати відповідь на інших умовах, аніж це запропоновано в оферті. Прийняття пропозиції в таких договорах зводиться до ознайомлення зі змістом договірних умов і виявлення формальної згоди на укладення правочину в цілому, а не лише погодження з конкретними умовами [12, с. 13]. І хоча ми розуміємо, що йдеться про уособлення волі однієї особи у формулярі або іншій стандартній формі, все ж говориться про договір, як про узгодження волі, незважаючи на те, що друга сторона не може запропонувати свої умови правочину (ч. 1 ст. 634 ЦК).

Односторонній правочин – це завжди дія однієї сторони, представлена однією або декількома особами. Проблема таких правочинів у цивільному праві в основному стосується сфери цивільного обороту – виникнення, руху й формування змісту відносин зобов'язальних і щодо спадкування [2, с. 17]. Складність висвітлення односторонніх правочинів можна пояснити їх неоднорідністю. Важливе

значення має їх поділ на *розпорядчі й зобов'язальні*. Перші призводять до абсолютно правових наслідків, зокрема, до перенесення або встановлення права власності, застави, на патент, другі викликають наслідки зобов'язальні, породжуючи, змінюючи або припиняючи зобов'язальні правовідносини [17, с. 332].

Загальновизнаним є положення, що односторонні правочини породжують правові наслідки. Але саме цього правочину як одиничного юридичного факту недостатньо для виникнення правовідносин. Останні виникають з юридичного складу, до якого можуть входити як односторонні правочини, так і події. Так, хоча у спадковому праві можливістю розпорядження правом володіють як спадкодавець, так і спадкоємець, диспозитивність не має тут двостороннього характеру: особи розпоряджаються своїми правами автономно, а не на підставі узгодженого волевиявлення, як це має місце в зобов'язальному праві. Правова ініціатива виявляється в тому, що перехід права власності від одних осіб до інших відбувається за фактичним складом, який включає в себе вольові дії суб'єктів правовідносин, безпосередньо спрямовані на досягнення певного юридичного результату. До них належать складання, зміна, скасування заповіту, прийняття, неприйняття, відмова від спадщини. Специфіка ж спадкового права по юридичних фактах полягає в тому, що вольові дії поєднуються з подією (смертю спадкодавця), не створюють єдиного правового акта, а становлять собою односторонні правочини спадкоємця і спадкодавця [18, с. 209, 210].

Ми поділяємо точку зору Ю.П. Єгорова, який указує на особливості впливу правочину на різні етапи регулювання. У більшості випадків на рівні підстав виникнення правовідносин єдині правила поведінки для сторін установлюються як результат узгодженості волі суб'єктів правочину. Це однаковою мірою характерно як для правочинів, які фактом свого вчинення породжують безпосередньо правовідносини, так і для тих, у яких для реалізації визначених узгодженням волі прав та обов'язків потрібен факт не одиночний юридичний, а складний юридичний [9, с. 251].

У той же час необхідно враховувати, що існують односторонні правочини, які не потребують зустрічного сприйняття, з яких взагалі не виникають правовідносини за участю 2-х чи більше осіб (приміром, відмова від права власності) [16, с. 30-31].

Що стосується головної ідеї

точки зору Ю.П. Єгорова, то немає значення, чи узгодження відбулося одночасно й зафіксовано в одному спільному акті (договорі), чи проходить шляхом учинення послідовних односторонніх правочинів, які лише у своїй сукупності призводять до виникнення правовідносин. Ілюстрацією цьому є виникнення останніх з публічної обіцянки винагороди за результатами конкурсу, підставою яких виступає юридичний склад. За своєю структурною побудовою він належить до складів з послідовним накопиченням елементів, коли кожен наступний іде за попереднім. *Конкурсні правовідносини* охоплюють:

а) оголошення конкурсу як умовний основний односторонньо-уповноважуючий правочин, що зобов'язує засновника конкурсу видати переможцеві конкурсу винагороду;

б) надання учасниками конкурсу робіт засновникові як допоміжний односторонньо-зобов'язуючий правочин, що зобов'язує засновника провести їх оцінку, якщо вони задовольняють передбачені в оголошенні умови;

в) оціночне рішення, яким визначається переможець (переможці) конкурсу і яке є допоміжним односторонньо-уповноважуючим правочином [10, с. 111, 112].

Зазначені етапи розвитку розглядуваних конкурсних правовідносин, де ініціатива попеременно переходить від засновника до учасника і знову до засновника, засвідчує, на нашу думку, досягнення єдиного результату – узгодження волевиявлення засновників, а в підсумку така діяльність дозволяє досягти правового результату – визначити переможця (переможців) конкурсу.

І.В. Спасибо-Фатєєва також підкреслює специфіку такого одностороннього правочину, як оголошення конкурсу. Внаслідок саме такого вираження волі однієї особи, з одного боку, смисл конкурсу полягає в тому, щоб на запрошення особи, яка висловила свою волю, відгукнулися інші, бо інакше її намагання залишаться нереалізованими. Тому, будучи одностороннім правочином, оголошення конкурсу є початком певного процесу по реалізації мети виразника волі [16, с. 40].

У юридичному складі, який включає в себе 2 односторонні дії, правочин, що виступає юридичною причиною здійснення другого правочину, створює можливість формування змісту правовідносин, які виникають за результатами їх здійснення. Другий правочин не лише створює цю можливість, а й фактом свого вчинення реалізує його

[9, с. 252].

Розглядаючи розвиток правовідносин, що виникають унаслідок оголошення конкурсу, важко не помітити, що основний регламентуючий потенціал сконцентровано саме в такому односторонньому правочині, як оголошення конкурсу, який визначає умови проведення останнього (ст. 1151 ЦК). Цей правочин започатковує конкурсні правовідносини й установлює права й обов'язки його сторін; інші ж односторонні юридичні дії змінюють або припиняють їх. Застосування критерію значення односторонніх правочинів як засобів індивідуального регулювання суспільних відносин дозволяє поділити їх на ті, що регламентують поведінку суб'єктів цивільного права в нормативно допустимих формах (установлюють характер, обсяг, зміст їх прав та обов'язків), і ті, які не наділені необхідною регламентуючою силою (схвалення оспорюваного двостороннього правочину, знищення власної речі тощо) [8, с. 403].

Другим видом односторонніх правомірних дій виступають *юридичні вчинки*, які, на відміну від односторонніх правочинів, не мають регламентуючого впливу на цивільно-правові відносини. Під юридичними вчинками розуміють дії, що призводять до виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин незалежно від волі осіб, які їх учинили. На думку С.С. Алексєєва, на відміну від юридичних актів, вони можуть і не бути спрямовані на певні юридичні наслідки, але вони приводять до таких наслідків безпосередньо в силу норм права. Прикладом цього можна назвати знайдення скарбу: бажав чи ні громадянин, який знайшов скарб, отримати винагороду, право на неї виникає безпосередньо в силу закону [3, с. 73]. У зобов'язальному праві з юридичного вчинку гестора (той, хто діє в чужих інтересах), який вчиняє фактичні дії в інтересах домінуса (в інтересах кого діє інша особа) може виникнути зобов'язання з учинення дій у майнових інтересах іншої особи [10, с. 112].

У даному разі йдеться про нормативне регулювання, коли зміст правовідносин, що ґрунтуються на юридичному факті, заздалегідь визначено нормою права. Так, результат юридичного вчинку, факт завдання шкоди, безпідставне збагачення, результати інших дій громадян (виявлення скарбу, знахідка) або юридично значимої події жорстко прив'язані до норм права. Такий програмно зумовлений зв'язок автоматично тягне за собою рух правовідносин [9, с. 263].

Підсумовуючи вищевикла-

дене, зробимо деякі висновки:

1. Односторонній правочин, як і договір, виконує не лише функцію підстав виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, а й регулятивну (регламентуючу) функцію за винятком правочинів, які не потребують зустрічного сприйняття, з яких взагалі не виникають правовідносини за участю 2-х чи більше осіб, як-от відмова від права власності, коли особа може відмовитись від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, що свідчать про її відмову від цього права.

2. Правовідносини, започатковані одностороннім правочином, виникають з юридичного складу, до якого можуть входити як односторонні правочини, так і події.

3. На відміну від договору, в якому узгодження волі сторін відбувається одночасно й фіксується, як правило, в спільному акті або в інший спосіб, передбачений законом, у юридичному складі, який започатковано одностороннім правочином, також відбувається подібний процес щодо узгодження волі. Однак він виявляється у послідовному вчиненні односторонніх правочинів. Перший виступає причиною вчинення другого, а тому між цими процесами завжди існує певний часовий інтервал. Прикладом може служити розвиток конкурсних правовідносин. При ненаданні робіт, які задовольняють умовам конкурсу, конкурсні правовідносини не переходять до наступної стадії й припиняються.

4. Юридичний вчинок не містить у собі регулятивного потенціалу. У механізмі правового регулювання він відіграє роль суто *юридичного факту* й не належить до способів саморегулювання відносин суб'єктами цивільного права.

5. У механізмі цивільно-правового регламентування односторонні правочини, з яких виникають правовідносини за участю 2-х чи більше осіб, разом з договорами виступають засобами саморегулювання і в силу цього тяжіють до норм права.

У подальшому розглядувана тематика потребує дослідження питання з'ясування особливостей моделювання за допомогою конструкції одностороннього правочину окремих недоговірних правовідносин.

Список літератури: **1.** *Алексеев С.С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: НОРМА, 2002. – 608 с. **2.** *Алексеев С.С.* Избранное. – М.: Статут, 2003. – 480 с. **3.** *Алексеев С.С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с. **4.** *Алексеев С.С.* Частное право: Науч.-публиц. очерк. – М.: Статут, 1999. – 160 с. **5.** *Беляневич О.А.* Договори приєднання // Вісн. госп. судо-

чинства. – 2004. – №3. – С. 210-217. **6.** *Бервено С.М.* Проблеми договірного права України: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 392 с. **7.** *Бородовський С.* Деякі питання укладення, зміни і розірвання договору в цивільному праві України // Юрид. Україна. – 2005. – №1. – С. 22-27. **8.** *Денисевич Е.М.* Односторонние волевые акты: модели классификаций // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. труд. – Вып. 4. – М.: Статут, Екатеринбург: Ин-т частн. права, 2005. – С. 390-405. **9.** *Егоров Ю.П.* Сделки в механизме гражданско-правового регулирования // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. труд. – Вып. 4. – М.: Статут, Екатеринбург: Ин-т частн.права, 2005. – С. 246-266. **10.** *Ігнатенко В.М.* Односторонні правомірні дії як підстави виникнення недоговірних зобов'язань за Цивільним кодексом України // Держ. буд-во та місц. самоврядування: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Х.: Право. – 2004. – С. 104-117. **11.** *Ігнатенко В.М.* Характеристика підстав виникнення недоговірних зобов'язань // Пробл. законності: – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 45. – С. 65-70. **12.** *Лехкар О.В.* Договір приєднання в цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2008. – 20 с. **13.** *Погрібний С.О.* Договір у системі регуляторів цивільних відносин // Актуал. пробл. політики: Зб. наук. пр. – Вип. 22. – О.: ФЕНІКС. – 2004. – С. 205-211. **14.** *Поляков А.В.* Общая теория права. Феноменолого-коммуникативный подход: Курс лекций: 2-е изд. доп. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 845 с. **15.** *Сібільов М.* До питання про цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин // Проблеми цивільного права та процесу: Матер. наук.-практ. конф.: 31 трав. 2008 р. – Х.: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2008. – 440 с. **16.** *Спасибо-Фатєєва І.* Юридична природа односторонніх правочинів // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2005. – №4. – С. 38-43. **17.** *Черепахин Б.Б.* Труды по гражданскому праву. – М.: Статут, 2001. – 479 с. **18.** *Яковлев В.Ф.* Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений: 2-е изд., доп. – М.: Статут, 2006. – 240 с.

Надійшла до редакції 12.12.2008р.